

ნიკო კვარაცხელია,
საქართველოს საპატრიარქოს ანდრია პირველწოდებულის
სახელობის ქართული უნივერსიტეტის პროფესორი

რეზიუმე

მოხსენება ეხება საქალაქო ტურიზმის გიდების მიერ ქართული მონუმენტური ქანდაკების დემონსტრირებისა და ჩვენების საკითხებს ორი გამორჩეული მოქანდაკის, ელგუჯა ამაშუკელისა და მერაბ ბერძენიშვილის მონუმენტური ქანდაკებების მაგალითზე. იმ შთაბეჭდილებებს შორის, რომლებიც უცხოელ ტურისტებს მიაქვთ საქართველოდან, უთუოდ მნიშვნელოვანია შესანიშნავი ქართველი მოქანდაკეების მიერ შექმნილი ძეგლები: „ვახტანგ გორგასლის“, „ქართლის დედის“, „ნიკო ფიროსმანის“, „ვეფხისა და მოყმის“ ქანდაკებები ელგუჯა ამაშუკელის ავტორობით; მერაბ ბერძენიშვილის ნამუშევრები – „დავით აღმაშენებლის“, „დავით გურამიშვილის“, „იეთიმ გურჯის“, მოცეკვავე ქალღმერთის – „მუზას“ განუმეორებელი პლასტიკა და სინატიფე. ეს ქანდაკებები აცოცხლებენ ქვეყნის ისტორიას, განსაკუთრებულ ხიბლს სძენენ საქართველოს დედაქალაქს. მათი ჩვენება და მიტანა უცხოელ ტურისტამდე მოითხოვს არა მხოლოდ ფაქტების ცოდნას, არამედ მნიშვნელოვან უნარ-ჩვევებს, მეტყველების კულტურას, კომუნიკაციის ხელოვნებას. ჩვენება და თხრობა არის პროფესიონალიზმის ის განმსაზღვრელი უნარი, რომელსაც საქალაქო ტურიზმის გიდები უნდა ფლობდნენ.

ქართული მონუმენტური ქანდაკების ჩვენების საკითხები საქალაქო ტურიზმში

საკვანძო სიტყვები: საქალაქო ექსკურსია, მონუმენტური სკულპტურა, ჩვენება და თხრობა ექსკურსიაში, ელგუჯა ამაშუკელი, მერაბ ბერძენიშვილი

კვლევის საგანი და რელევანტურობა: კვლევა ეხება საქალაქო ტურიზმის გიდების მიერ ქართული მონუმენტური ქანდაკების დემონსტრირებისა და ჩვენების საკითხებს ორი გამორჩეული მოქანდაკის, ელგუჯა ამაშუკელისა და მერაბ ბერძენიშვილის მონუ-

მენტური ქანდაკებების მაგალითზე. იმ შთაბეჭდილებებს შორის, რომლებიც უცხოელ ტურისტებს მიაქვთ საქართველოდან, უთუოდ მნიშვნელოვანია შესანიშნავი ქართველი მოქანდაკეების მიერ შექმნილი ძეგლები: „ვახტანგ გორგასლის“, „ქართლის დედის“, „ნიკო ფიროსმანის“, „ვეფხისა და მოყმის“ ქანდაკებები ელგუჯა ამაშუკელის ავტორობით; მერაბ ბერძენიშვილის ნამუშევრები – „დავით აღმაშენებლის“, „დავით გურამიშვილის“, „იეთიმ გურჯის“, მოცეკვავე ქალღმერთის – „მუზას“ განუმეორებელი პლასტიკა და სინატიფე. ეს ქანდაკებები აცოცხლებენ ქვეყნის ისტორიას, განსაკუთრებულ ხიბლს სძენენ საქართველოს დედაქალაქს. მათი ჩვენება და მითანა უცხოელ ტურისტამდე მოითხოვს არა მხოლოდ ფაქტების ცოდნას, არამედ მნიშვნელოვან უნარ-ჩვევებს, მეტყველების კულტურას, კომუნიკაციის ჩვენება და თხრობა არის პროფესიონალიზმის ის განმსაზღვრელი უნარი, რომელსაც საქალაქო ტურიზმის გიდები უნდა ფლობდნენ. რაოდენ სამწუხაროა, რომ ჯერ კიდევ არ არსებობს თემატური ექსკურსია, რომელიც ტურისტებს ამ ორი შესანიშნავი მოქანდაკის შემოქმედებას გააცნობს.

ლიტერატურის მიმოხილვა: თემის შესახებ არსებული ლიტერატურა დაჯგუფებულია ორი მიმართულებით: 1. ქართული მონუმენტური ქანდაკება, რომელიც კარგადაა შესწავლილი ხელოვნებათმცოდნეებისა და კულტურის ისტორიკოსების მიერ (კინწურაშვილი, ქუთათელაძე, შავგულიძე და სხვები).¹ 2. ექსკურსიების მომზადებისა და ჩატარების თეორია და პრაქტიკა, რომელიც შედარებით ნაკლებადაა შესწავლილი (ტურიზმისა და კურორტების სახელმწიფო დეპარტამენტის 1999 წლის 28 ივლისის ბრძანება „ექსკურსიების პროექტირების, განხორციელებისა და აღრიცხვის წესის შესახებ“; ასევე, ნიკო კვარაცხელიასა და ელისო არჩვაძის წიგნი „გიდის ხელოვნება“, ნიკო კვარაცხელიას „საექსკურსიო საქმე“ და სხვა).²

ანალიზი და დასკვნა: საქალაქო ტურიზმი ერთ-ერთი ყველაზე მიმზიდველი ფორმაა. დიდი ქალაქები მომხიბვლელები არიან კულტურული ძეგლებით, მუზეუმებით, ბიბლიოთეკებით. ტურისტთა რაოდენობა ამ მიმართულებაზე მუდმივად იზრდება. მუზეუმე-

¹ კინწურაშვილი, ელგუჯა, 1984; ქუთათელაძე, თბილისის, 2017; ამაშუკელი, ელგუჯა, 1987; შავგულიძე, XX საუკუნის, 2018; ჯანბერიძე, მერაბ, 2023.

² კვარაცხელია, არჩვაძე, გიდის, 2012; კვარაცხელია, საექსკურსიო, 2015; თათეშვილი, რა გავლენას, 2016; ბოჭორიშვილი, ექსკურსია, 2013, Armstrong, A New, 1992.

ბის ექსპონატებს გააჩნიათ საინფორმაციო დაფები, უკეთეს შემთხვევაში – აპლიკაციები. ყურსასმენი აპარატის ან ადგილობრივი გიდის მეშვეობით შესაძლებელია ობიექტური ინფორმაციის ტურისტებისათვის მიწოდება, რაც გაცილებით რთულია ქალაქის სივრცეში განთავსებული მონუმენტური ქანდაკებების შემთხვევაში. აქ ერთადერთი გზა ქალაქის გიდია, რომელსაც, სხვა უამრავ საჩვენებელ ობიექტთან ერთად, აქვს ვალდებულება, აჩვენოს ვახტანგ გორგასლის, დავით აღმაშენებლის, გიორგი სააკაძის და სხვა მრავალი საზოგადო მოღვაწის ძეგლი, რომლებმაც განსაკუთრებული როლი შეასრულეს საქართველოს ისტორიაში. სასურველია, ხოლო ზოგჯერ აუცილებელია დეტალური ინფორმაციის მიწოდება: ეპოქის ანალიზი, ქანდაკების ხელოვნებათმცოდნეობითი შეფასება, პიროვნებების დახასიათება, ისტორიაში მათი როლის გამოკვეთა და ა.შ. გიდისთვის მნიშვნელოვანია საექსკურსიო მეთოდის ზედმიწევნით კარგად ცოდნა. საექსკურსიო მეთოდიკა კი ორი ნაწილისგან, ჩვენებისა და თხრობის მეთოდისგან შედგება.

ჩვენების მეთოდიკა: ჩვენება წარმოადგენს ობიექტების ვიზუალური გაცნობის ხერხს – ვიზუალური ინფორმაცია მიეწოდება ტურისტებს სპეციალისტის (გიდის) მეშვეობით. გიდის დახმარებით, ტურისტები სანახავი ადგილების შესახებ იგებენ უფრო მეტს, ხედავენ და ამასთანავე ესმით, ვიდრე ეს დამოუკიდებლად დათვალიერებისას. ექსკურსანტისთვის მთავარი მტკიცებულებაა ვიზუალური სურათები და ეს არის ის, რასაც გიდმა უნდა გაუსვას ხაზი. ექსკურსიის შესაბამისად ჩატარებისთვის აუცილებელია ობიექტების ლოგიკური თანმიმდევრობის დაცვა – ისინი ლოგიკურად უნდა დავაკავშიროთ ერთმანეთთან და ექსკურსიის თემასთან. შესაძლებელია ობიექტების ჩვენება როგორც დედუქციური, ასევე ინდუქციური გზით.

მეორე მნიშვნელოვანი ელემენტია სიუჟეტურობა – სიუჟეტური ჩვენება ექსკურსიას ერთ მთლიან ნაწარმოებად აქცევს და აცოცხლებს მას. სიუჟეტურობა მიიღწევა კონკრეტული ისტორიული პიროვნების, ისტორიული პერიოდის, გიდის მიერ ისტორიული კონსტრუქციის გამოყენების გზით.

ქანდაკების კავშირი ბუნებრივ სივრცესთან: ზოგადად, ცნობილია ქართველების განსაკუთრებული ინტუიცია სკულპტურისა თუ ნაგებობისთვის ადგილის შესარჩევად, საილუსტრაციოდ მცხეთის ჯვარი შესაბამისი მაგალითია. არაერთი მოსაზრების თანახმად,

ასევე ელგუჯა ამაშუკელის „ქართლის დედა“, თუმცა, ეს შეხედულება საყოველთაოდ გაზიარებული არაა. „ქართლის დედის“ იდეა მაშინვე პოპულარული გახდა და იგი აიტაცეს სხვა ქალაქებმაც. ვოლგოგრადში, კიევში, ტირანასა და ერევანში არსებულ მონუმენტებს აერთიანებს საერთო სტილი, ნაცრისფერი ან რუხი მოპირკეთება და სახის მსგავსი გამომეტყველება. მათ აბსოლუტურ უმრავლესობას ხელში რაიმე სახის იარაღი უჭირავს და გმირი დედის სიმბოლოს გამოხატავს.

გმირის პორტრეტი: ორივე მოქანდაკე ქმნის არჩეული გმირის განუმეორებელ პორტრეტს: ელგუჯა ამაშუკელის გორგასალი ტიპურ ქართველად გვევლინება ქართველთა უმრავლესობისათვის დამახასიათებელი კეხიანი ცხვირით, დიდი ნებისყოფის გამომხატველი ძლიერი ნიკაპით, ფართოდ გახეილი დიდი თვალებით, ხვეული თმით.

რაც შეეხება სამშობლოდან ბედის უკუღმართობით გადახვეწილ დავით გურამიშვილს, რომელიც იყო პროფესიონალი სამხედრო პირი, მეომარი მერაბ ბერძენიშვილმა წარმოაჩინა ლირიკოს პოეტად. აკი, თვითონაც წერდა: „მისი პოეზია ღრმა ფესვებით უკავშირდება ძველ ქართულ ქრისტიანულ პოეზიას, სიწმინდეს, ღმერთის ძიებას, სიკეთისა და სიყვარულის მუდმივ თემას. არც ერთ ქართველ პოეტში არ იგრძნობა ასეთი სიღრმე, რომელსაც ქმნის უსამშობლობა და, ამიტომაც იგი მზიან, ხალისიან ქართულ პოეზიაში ისე განცალკევებით დგას, როგორც სხვა ნიადაგში გადარგული ვაზი. მისი მარტოობა, ოცნება საქართველოზე, იმედები, ტანჯვა პლასტიკის ენით მინდოდა გამომეხატა. თითქოს სული ქცეულა სახილველად, მყარად“.³

მასალა ქანდაკებისთვის: ორივე მოქანდაკე დიდ ყურადღებას აქცევდა მასალის გამოყენებას. მონუმენტური ქანდაკებები, ძირითადად, ჩამოსხმულია ბრინჯაოში. ზოგჯერ ქანდაკებისთვის მასალის შერჩევა იძულების წესით ხდებოდა. მაგალითად, მერაბ ბერძენიშვილს უფლება არ მისცეს, ბრინჯაოში ჩამოესხა დავით გურამიშვილის ქანდაკება და ის თუჯში ჩამოასხეს. დიდი წვალების შემდეგ, როგორც მოქანდაკე იგონებს, „ჩამოსხმული ქანდაკება ჩამოვიტანე თბილისში და იგი სპილენძით დავაფარვინე“. დავით გურამიშვილის ჩვენებისას ეს გარემოება აუცილებლად გასათვა-

³ At, დღეს, მოქანდაკე.

ლისწინებელია, რადგან ტურისტების უმრავლესობამ შესაძლებელია დასვას კითხვა მასალის შესახებ.

ელგუჯა ამაშუკელის ვახტანგ გორგასალი ბრინჯაოშია ჩამოსხმული ლენინგრადის ქარხანაში „მონუმენტ-სკულპტურა“. მის გარშემო ყველაფერი ქვისაა: მეტეხის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია, დაბალი გალავანი, ეზოში დაგებული დიდი ზომის ქვები. შესაბამისად, მოქანდაკეს უნდა ეზრუნა, რომ თავისი შექმნილი ქანდაკება ორგანულად ჩაწერილიყო „ქვის“ არქიტექტურაში. მან შესანიშნავად გაართვა თავი ამ ამოცანას ქანდაკების ხორკლიანი/დრაპირებული ზედაპირით. ქვის ქანდაკებებისთვის დამახასიათებელი ასეთი ზედაპირი ბევრს აფიქრებინებს, რომ ქანდაკება ქვისგანაა გამოკვეთილი, რაც გიდმა ასევე აუცილებლად უნდა აღნიშნოს.

საექსკურსიო თხრობის ტექნიკა: ეს უკანასკნელი მჟღავნდება გიდის ინდივიდუალურ ტექსტში, რომელიც მას ეკუთვნის, მაგრამ, ამასთანავე, უნდა აკმაყოფილებდეს საზოგადოების მიერ ზეპირი მეტყველების მოთხოვნებს. დაუშვებელია ჟარგონების გამოყენება. გიდის თხრობის ნიშნებია: ჩვენების უპირატესობა თხრობასთან შედარებით, რაც გულისხმობს, რომ თხრობა ემორჩილება ჩვენების უპირატესობას და მოწოდებულია მხოლოდ ჩვენების გაუმჯობესებისათვის (საჩვენებელ ობიექტებთან დაკავშირება); ბუნების დადასტურება (დამაჯერებლობა); სუბიექტურობა (ქვეტექსტის არსებობა – მოსაზრებები, თავად გიდის აქცენტი). გიდად ჩამოყალიბებისთვის მნიშვნელოვანია წიგნიერება, სიზუსტე, ლოგიკა და საკითხის წვდომა. გიდის მეტყველება უნდა იყოს როგორც ინფორმაციული (გონების გავლენა), ასევე ემოციური (გავლენა მოახდინოს გრძნობებზე), ჰქონდეს შემეცნებითი ღირებულება და საგანმანათლებლო გავლენა, ეს ყველაფერი უნდა შენარჩუნდეს საუბრის სტილში.

გიდის მიერ ისტორიების თხრობა (Storytelling): მიმართულების ფუძემდებელია დევიდ არმსტრონგი, მან 1992 წელს საკუთარი თეორია „MBSA – მენეჯმენტი ისტორიის გარშემო“ დაუქვემდებარა მენეჯმენტის პროცესის განხორციელების პრინციპებს არასტანდარტულად და შემოქმედებითი მიდგომის გამოყენებით აღწერდა ცხოვრებისეულ სიტუაციებს.⁴

რა სახის ისტორიები არსებობს და სად ვიპოვოთ ისინი?

⁴ Armstrong, Managing, 1992.

სათქმელი ამბავი შეიძლება იყოს ხალხური, საგმირო, სიბრძნის შემცველი ან მხიარული ზღაპარი, ცხოველების ამბავი, სიყვარულის ისტორია, მოჩვენებათა ისტორია, მითი ან ლეგენდა, მოთხრობა წიგნიდან ან ფილმიდან და/ან რეალური ცხოვრებისეული ამბავი ისტორიიდან ან პირადი გამოცდილებიდან.

შეფასება გარედან: ცნობილი პიროვნების მიერ ქართველი ხელოვანის შეფასება ყოველთვის იწვევს ტურისტების ინტერესს. მაგალითისთვის მოგვყავს ცნობილი ფილოსოფოსისა და კულტუროლოგის, მოისეი კაგანის მიერ მერაბ ბერძენიშვილის „ქართველ მიქელანჯელოდ“ აღიარება: „ვაჯამებ რა ამ წიგნში გაკეთებულ ანალიზს, მზად ვარ, მერაბ ბერძენიშვილს ვუწოდო „ქართველი მიქელანჯელო“, და მე ამ დასკვნას მკარნახობს მონუმენტური ქანდაკების ბუნების წვდომა და ის როლი, რომელსაც ბერძენიშვილის შემოქმედება თამაშობს ეროვნულ და ზოგადსაკაცობრიო ისტორიაში“.⁵

ექსკურსიის გამდიდრება უახლესი ინფორმაციით: გიდი მუდმივად უნდა ეცნობოდეს სამეცნიერო ლიტერატურას, ეძებდეს სიახლეებს. მაგალითისთვის მომყავს ახალგაზრდა მეცნიერის, თამთა შავვულიძის საინტერესო მოსაზრება მერაბ ბერძენიშვილთან დაკავშირებით:

ქართული ქრისტიანული ხელოვნების ტრადიციის გაზიარების სურვილმა, რომელიც მოქანდაკის შემოქმედებაში მკაფიო ტენდენციად იკითხება, შედეგად მოგვცა სამგანზომილებიან სივრცეში გადმოტანილი ქრისტიანული ხელოვნების ვიზუალური ენა („დავით გურამიშვილი“ 1966) და, შესაძლოა, მისი შემდგომი განვითარება საერო ქანდაკებაში („შოთა რუსთაველი“, 1966). ამავე ავტორის მიერ 1996 წელს შექმნილ „იოანე პეტრიწის“ ქანდაკებასაც. ნაწარმოები, აშკარად, ავლენს დამოკიდებულებას ქართულ რელიეფთან, კერძოდ მეთერთმეტე საუკუნის, ნიკორწმინდის ტაძრის დასავლეთ პორტალზე გამოკვეთილ იესო ქრისტეს რელიეფთან. ამ კონკრეტული ნაწარმოების შემთხვევაში საქმე ისეთივე რეალურ, მოცულობით სხეულთან გვაქვს, როგორც ნიკორწმინდის ოსტატის შემთხვევაში. ეს უკანასკნელი, ცხადია, მეოცე საუკუნის მოქანდაკის ფონზე ნაკლებად, მაგრამ თავის თანამედროვეთა ფონზე არაჩვეულებრივად გრძნობს

⁵ კაგანი, მერაბ, 2006, გვ. 65.

სხეულის მოცულობას და მას, ამ ამოცანის გადასაჭრელად აღარ ესაჭიროება გარედან ჩაჭრილი, დეკორატიული ხაზების სიმრავლე, იგი სულ რამდენიმე ხაზით მონიშნავს ქიტონის დრაპირებას, რომლის ქვემოდანაც ნელ-ნელა ძალას იკრებს სხეული. ასევეა „იოანე პეტრიწის“ ქანდაკებაშიც, რომელზეც მოქანდაკემ, ქსოვილის დრაპირება, ფიგურის სხეულზე დეკორატიულ ხაზებად დაიტანა.⁶

ამრიგად, მეოცე საუკუნის მონუმენტური სკულპტურა ფესვებით დაკავშირებულია შუასაუკუნეების ქანდაკებასთან/ბარელიეფებთან. ასეთი საერთო ნიშნების პოვნა და ანალიზი, შესაძლებელია, გიდისათვის აუცილებელი არ იყოს, მაგრამ მისთვის ამ მოსაზრების მიწოდება მნიშვნელოვანია ქანდაკების შინაარსის გასაგებად.

⁶ შავგულიძე, XX საუკუნის, 2018, გვ. 16.

ბიბლიოგრაფია:

- ამაშუკელი ე., ხელოვნება, თბ., 1987.
- ბოჭორიშვილი მ., ექსკურსია, როგორც სასწავლო ღონიძიება, ინტერნეტგაზეთი mastsavlebeli.ge, 2013.
<https://mastsavlebeli.ge/?p=2278>
- თათეშვილი მ., რა გავლენას ახდენს სასკოლო ექსკურსიები მოსწავლეებზე, ინტერნეტგაზეთი etaloni.ge, 2016.
<https://www.etaloni.ge/geo/main/index/912>
- კვარაცხელია ნ., არჩვაძე ე., გიდის ხელოვნება, გამომცემლობა „საუნჯე“, თბ., 2012.
- კვარაცხელია ნ., საექსკურსიო საქმე. ელექტრონული სახელმძღვანელო, თბ., 2015.
[/https://www.scribd.com/document/473401902/studentis-saxelmzgvanelo-saeqskursio-saqme-pdf#](https://www.scribd.com/document/473401902/studentis-saxelmzgvanelo-saeqskursio-saqme-pdf#)
- კინწურაშვილი ს., ელგუჯა ამაშუკელი, ხელოვნება, თბ., 1984.
- ქუთათელაძე ბ., თბილისის ქანდაკება: პოეზია ქვაში, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბ., 2017.
- შავგულიძე თ., XX საუკუნის ქართული ქანდაკება, გამომცემლობა „მერიდიანი“, თბ., 2018.
- ჯანბერიძე გ., მერაბ ბერძენიშვილი: ჩანაფიქრიდან ქმნილებამდე, გამომცემლობა „სეზანი“, თბ., 2023.
- Armstrong D. G., Managing by Storying Around: A New Method of Leadership, First Edition, 1992.
- დღეს მოქანდაკე მერაბ ბერძენიშვილი 91 წლის გახდებოდა
<https://at.ge/2020/06/10/merab-berdzenishvili/>

Niko Kvaratskhelia,
Professor of Saint Andrew University of Georgia

ISSUES OF DISPLAYING GEORGIAN MONUMENTAL SCULPTURE IN CITY TOURISM

Keywords: city excursion, monumental sculpture, displaying and storytelling in the excursion, Elguja Amashukeli, Merab Berdzenishvili

Abstract

The report addresses the demonstration and presentation of Georgian monumental sculpture by city tour guides, using the monumental works of two prominent sculptors, Elguja Amashukeli and Merab Berdzenishvili, as examples.

Among the impressions foreign tourists take from Georgia, the monuments these excellent Georgian sculptors created hold significant importance. These include statues like Vakhtang Gorgasali, Kartlis Deda (Mother of All Georgians), Niko Pirosmeni, and Vepkhi da Mokme (A Tiger and a Youngster) by Elguja Amashukeli, as well as statues of Davit Agmashenebeli, Davit Guramishvili, Giorgi Saakadze, Ietim Gurji, and the dancing goddess «Muse» by Merab Berdzenishvili. These sculptures breathe life into the country's history, adding a special charm to the capital of Georgia.

Presenting and narrating them to foreign tourists demands factual knowledge, essential skills, a cultured speech, and the art of communication. The ability to present and narrate effectively is a defining aspect of guiding professionalism city tour guides possess.

Bibliography:

- ამაშუკელი ე., ხელოვნება, თბ., 1987.
- ბოტორიშვილი მ., ექსკურსია, როგორც სასწავლო ღონიძიება, ინტერნეტგაზეთი mastsavlebeli.ge, 2013. <https://mastsavlebeli.ge/?p=2278>
- თათეშვილი მ., რა გავლენას ახდენს სასკოლო ექსკურსიები მოსწავლეებზე, ინტერნეტგაზეთი etaloni.ge, 2016. <https://www.etaloni.ge/geo/main/index/912>

- კვარაცხელია ნ., არჩვაძე ე., გიდის ხელოვნება, გამომცემლობა „საუნჯე“, თბ., 2012.
- კვარაცხელია ნ., საექსკურსიო საქმე. ელექტრონული სახელმძღვანელო, თბ., 2015. <https://www.scribd.com/document/473401902/studentis-saxelmzgvanelo-saeqskursio-saqme-pdf> კინწურაშვილი ს., ელგუჯა ამაშუკელი, ხელოვნება, თბ., 1984.
- ქუთათელაძე ბ., თბილისის ქანდაკება: პოეზია ქვაში, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბ., 2017.
- შავგულიძე თ., XX საუკუნის ქართული ქანდაკება, გამომცემლობა „მერიდიანი“, თბ., 2018.
- ჯანბერიძე გ., მერაბ ბერძენიშვილი: ჩანაფიქრიდან ქმნილებამდე, გამომცემლობა „სეზანი“, თბ., 2023.
- Armstrong D. G., *Managing by Storying Around: A New Method of Leadership*, First Edition, 1992.
- მოისეი კაგანი. მერაბ ბერძენიშვილის მაღალი ხელოვნება და XX-XXI საუკუნეების მხატვრული კულტურის პრობლემები. თბილისი, გამომცემლობა „კალამუსი“, 2006, გვ 65.